

“עביד איניש דינא לנפשיה”

[דפים כ"ז: -כ"ח].

אפי כפרי

בתחילת פרק שלישי¹ מלמדת הגמרא את דין 'עביד איניש דינא לנפשיה'. במצבים מסוימים יכול האדם "לעשות דין לעצמו", ולא מצריכה אותו התורה לעבור את סדרי ב"ד הרגילים של תביעה, הבאת עדים וגביית הממון ע"י ב"ד; הוא בעצמו יכול להתמודד עם האירוע, ואף להכות את חברו ולקחת את חפצו שמנסה חברו לגזול ממנו, או להתגונן ולהכות חברו שמכהו על מנת שיפסיק להכותו, ולא דרשה התורה "שיתבונן מהצד" על האירוע ללא כל יכולת תגובה.

יש לציין, שהמושג "עושה דין לעצמו" נתפס בימינו כהתמודדות האדם עם אירוע שנתקל בו כפי שרואה לנכון בדעתו הפשוטה בניגוד לסדרי החוק והמשפט, אך בסוגייתנו הכוונה היא אחרת לגמרי. אנו למדים בסוגייתנו, שיש מצבים בהם התורה נתנה לאדם את הכח לפעול בביצוע הדין, אך זאת ע"פ הדרכתה של תורה, חוקיה וסדריה, ולא כפי העולה על רוחו.

הגמרא מלמדת את דין 'עביד איניש דינא לנפשיה' אגב אירוע שדן רב חסדא. אדם הכה את חברו, ושלח רב חסדא שאלה לרב נחמן: ע"פ גדרי הקנסות שאנו מכירים, שאדם המכה חברו בצורות שונות חייב לשלם בכל מקרה סכום אחר² – על מכת ארכובה שלושה סלעים, על בעיטה חמישה סלעים וכו'³ – כמה ישלם אדם המכה את חברו בפנדא דמרא ובקופינא דמרא (כלומר: במוט המעדר או בברזל המעדר עצמו)?

שלח לו רב נחמן: הרי כלל אין דנים דיני קנסות בבבל, אלא רק בארץ ישראל ובדיינים סמוכים; איך עולה על דעתך לגבות בושת על מכת המעדר?⁴

ביאר רב חסדא לרב נחמן את המקרה עליו תבע האדם את דמי בושתו: היו שני שותפים בבאר מים, שבכל יום היה אחד מהם שואב מים לפי תורו. יום אחד בא אחד מהם ושאב מים ביומו של חברו. התרה בו חברו ואמר לו שלא ישאב כיון שאין זה יומו, ולא השגיח בו השואב – לקח ה"נגזל" את המעדר והכהו בו.

אמר לו רב נחמן לרב חסדא: מאה מכות היה לו להכותו, שכן אף לרב יהודה, שסובר שבעלמא לא אמרינן 'עביד איניש דינא לנפשיה' – במקום פסידא מודה דעביד איניש דינא לנפשיה, ואף לכתחילה היה לו להכותו, וכל שכן שאם כבר הכהו שפטור מלשלם⁵.

¹ דף כ"ז:

² לרש"י (דף כ"ז: ד"ה "הרי אמרו") – הסכום הכתוב הוא על הבושת בלבד, ולר"י (דף י"ב: בדפיו, ועי' ברא"ש על דבריו בסי' ב' בפרקנו) – זהו סכום של בושת וצער כאחד, שאלו הדברים השנויים סתמא, שכן מצויים ברוב ההיזקים של אדם שהכה אדם אחר.

³ כתב תוס' (דף כ"ז: ד"ה "הרי אמרו"), שכיון שדין הבושת הוא ע"פ המבייש והמתבייש, צריך לומר שהסכומים שנקטה הגמרא אינם שווים לכולם אלא מתייחסים דווקא לעני שבישראל אך לגדול יותר ישלם יותר, ובביאור שני נקט תוס' שסכום זה הוא דווקא לגדול שבישראל אך לקטן ישלם פחות.

⁴ מבאר תוס' (דף כ"ז: ד"ה "קנסא קמגבית"), שאע"פ שבושת אינה קנס – מבואר בפרק החובל (דף פ"ד:): שכל תשלום שאין בו חסרון כיס אין גובים אותו בבבל, והתכוון רב נחמן לדין קנס שלא גובים בבבל.

⁵ פירוש ר"ח, דף כ"ז:

בביאור הגדר של 'מקום פסידא' ביאר רש"י⁶, שהפסידא תיגרם מהליכתו לב"ד, כגון כאן – שאם ילך עכשיו לב"ד ימשיך חברו לשאוב ולא ידע זה כמה שאב חברו וכמה הפסיד, או שמא ימשיך לשאוב עד שיגמרו המים בבור ולשואב לא יהיה פירעון לכך.

א"כ – במקום שיש פסידא כולי עלמא מודים שעביד איניש דינא לנפשיה, וסברא פשוטה היא, שלא רצתה התורה לגרום לאדם נזק ע"י סדרי המשפט, ואם הליכתו לב"ד גורמת לו הפסד – לא דרשה ממנו התורה ללכת לב"ד במקרה זה.

במקום שאין פסידא – נחלקו רב יהודה ורב נתמן אם אמרינן 'עביד איניש דינא לנפשיה': רב יהודה אמר – לא עביד איניש דינא לנפשיה, שכיון שאין לו פסידא יכול לתבוע את שלו בב"ד; רב נתמן אמר – אף שלא במקום פסידא עביד איניש דינא לנפשיה, שכיון שבדין מוציא את שלו – לא נטריוחו ללכת לב"ד.

ביאור ההיתר לעשות דין לעצמו אף שלא במקום פסידא

במהלך הסוגיה מביאה הגמרא⁷ ברייתא – "וקצתה את כפה"⁸ – ממון". הברייתא עוסקת במקרה שהכו שני בני אדם זה את זה, ובאה אשת האחד להציל את בעלה ושלחה את ידה למבושיו של השני. על פעולתה זו חייבת ממון מדין הבושת שגרמה.

מסיקה הגמרא, שרק כאשר יכלה האישה להציל באיבר אחר ולא עשתה זאת – אז חייבת על הבושת, אך במקום שלא יכלה להציל בעלה אלא ע"י תפיסת מבושיו של חברו – פטורה, משום 'עביד איניש דינא לנפשיה'.

ומלמדת הגמרא, שבמקום שאינה יכולה להציל בעלה ע"י דבר אחר ומותר לה לשלוח יד למבושיו של מכהו – פטורה מתורת 'עביד איניש דינא לנפשיה', ו"נעשה ידה כשליח ב"ד ופטורה". מפשט הלשון של "נעשה ידה כשליח ב"ד" נראה, שדין 'עביד איניש דינא לנפשיה' הוא מכח ב"ד – נעשה האדם כשליח ב"ד וממנו קיבל את כחו לפעול, לקחת את שלו ולהכות חברו.

וכך נראה שלמד הנימוק⁹ – שכן הוכיח שלשליח ב"ד אסור להכות אלא לפי ההכרח, כפי שלמדה הגמרא מהברייתא על דין 'עביד איניש דינא לנפשיה'; ואם אין כחו של האדם בדין 'עביד איניש דינא' משום היעשותו שליח ב"ד – איך מביא הנימוק ראייה על מין משאינו מינו?! אלא מוכח כדאמרן.

אך הרא"ש¹⁰, נראה שלא רצה לומר שכחו הוא כשליח ב"ד, שכן ביאר שאף על תפיסת קנסות מסוימים אמרינן 'עביד איניש דינא לנפשיה', אך אין ב"ד שבבבל דנים דיני קנסות כאשר אין כלל ב"ד סמוכים בארץ ישראל, ולא יתכן שיהיה לאדם כשליח ב"ד יותר כח מלב"ד עצמו. אלא נראה שכחו של האדם לעשות דין לעצמו הוא כפסק דין¹¹, ולכן בכחו גם לחייב קנס ע"י 'עביד איניש דינא לנפשיה', וא"כ אינו רק מציל את שלו אלא אף מחיל גדר של דין על מעשיו וכך מחייב קנס.

⁶ דף כ"ז: ד"ה "במקום דאיכא פסידא".

⁷ דף כ"ח.

⁸ דברים כ"ה, י"ב.

⁹ דף י"ב: מדפי הרי"ף, ד"ה "מאה פנדי".

¹⁰ פרק ראשון, ס"י כ' (כפי שזכיר בהמשך דברינו).

¹¹ כפי שיבואר לקמן.

הרמב"ם מביא את ההלכה שאדם עושה דין לעצמו בהלכות סנהדרין¹². בשתי ההלכות הקודמות להלכה זו מלמד הרמב"ם את הלכות הדיינים – אין ב"ד פחות משלושה דיינים, אך יחיד מומחה יכול לדון יחידי כשנטל רשות מב"ד, אע"פ שאין לו שם ב"ד. ומוסיף הרמב"ם, ש"יש לאדם לעשות דין לעצמו אם יש בידו כוח, הואיל וכדת וכהלכה הוא עושה...".

נראה ללמוד מדברי הרמב"ם – שלימד את דין 'עביד איניש דינא לנפשיה' סמוך להלכת דין מומחה – שיש לאדם כח לפסוק דין לעצמו כפסק דין של דין מומחה, שאע"פ שאינו כב"ד בכחו לפסוק דין.

על מנת להבין את דברינו, שלאדם כח לפסוק את הדין לעצמו כפסק דין, יש להקדים הקדמה קצרה.

אנו מורגלים לסדרי התורה, שבהם ישנה חלוקה בין דיני איסור והיתר לבין דיני ממונות. בדיני איסור והיתר אנו מבררים את ההלכה על מנת לדעת מה לעשות, אך אין צורך בב"ד ובסדרי ב"ד בכדי לפסוק דין ולבצעו, אלא האדם עצמו אחראי על יישום ההלכה. לעומת זאת, בדיני ממונות – לימדה אותנו התורה שיש צורך בב"ד ובסדרי ב"ד על מנת לקבוע הלכה למעשה באירוע ממוני, ואין דין כלל אם ב"ד לא פסק, ואע"פ שבעל הדין הוא תלמיד חכם הבקיא בהלכות – הוא נוגע בדבר ולא יכול לדון ולפסוק.

לו יצויר שלא היתה מחדשת התורה את דיני ב"ד בממונות – היינו מתנהגים בהם כבדיני איסור והיתר, והיה עלינו לברר את ההלכה ע"פ דעת התורה, וממילא היינו עושים דין לעצמנו והופכים את ההלכה לדין מעשי בעניינו, ממש כפי שאנו נוהגים באיסור והיתר.

ממילא ניתן להבין ע"פ זה, שבאירועים ממוניים מסוימים לא חידשה התורה את הצורך בב"ד אלא השאירה את המציאות הפשוטה כהלכה ממונית, שהאדם הוא האחראי על קיומה ולכן בכחו לעשות דין לעצמו.

עוד ניתן לומר, שלא שיירה התורה מקום שלא חל עליו החידוש של הצורך בב"ד, אך עם זאת באה ואמרה שבאירועים ממוניים מסוימים היא פוטרת את האדם מן הצורך בב"ד ומתירה לו לנהוג ע"פ גדרי ההלכה כבכל הלכה אחרת.

'עביד איניש דינא לנפשיה' רק במקום הצלת ממונו מאונסו

המאירי פוסק¹³, שאף לרב נחמן – שפסק שעביד איניש דינא לנפשיה אף שלא במקום פסידא – היתר זה הוא רק "בזמן אמת", רק כאשר גוזלים אותו בפועל עכשיו. ואע"פ שיכול ללכת ולתבוע את אונסו בב"ד ולקבל את ממונו כולו ולכן אין זה נחשב פסידא – כיון שעכשיו הגזלן לוקח את שלו בפניו, יכול לעשות דין לעצמו ולחטוף את שלו ולהכות את הגזלן עד ששייב את הגזילה. אך בכל מקום שאינו נגזל עכשיו, אלא שרוצה לקחת את המגיע לו – בין אם זה חוב ממוני ובין אם זה חפצו ממש – לא אמרינן 'עביד איניש דינא לנפשיה'.

מוסיף שם המאירי, שבמקום שגזל כבר חברו את חפצו שלו והוא חושש שיתחזק בו חברו – יכול להכותו עכשיו, אע"פ שאינו גוזלו עכשיו בפועל, ולקחת את שלו מדין 'עביד איניש דינא לנפשיה'; כיון שחושש שיתחזק בו חברו – הופך המקרה להיות עכשיו "זמן אמת", כאילו עכשיו הוא גוזלו בכל רגע, ולכן יכול לקחת את שלו.

¹² פרק ב' הלכה י"ב.

¹³ דף כ"ז: ד"ה "כל שאונס דבר לחבירו".

בשו"ת המהרי"ק¹⁴ ג"כ מסייג את דין 'עביד איניש דינא לנפשיה', ואומר שדווקא במקום שנאנס ונגזל ממנו כלי או חפץ ממשי, וכעת נמצא אותו כלי עצמו ביד הגזלן – יעשה דין לעצמו וייטול את שלו אף אם יאלץ להכות חברו לשם כך. במקום שאין זה ממון מבורר (=חפץ ממשי) אלא חוב, כגון שמכר הגזלן את גזילתו, וכל שכן בחובות כמלווה ושכירות – לכולי עלמא לא עביד איניש דינא לנפשיה ואסור לו לתפוס ממון חברו, לא בתורת פירעון חובו ממש ולא בתורת משכון, אלא ילך לב"ד ויתבע את שלו.

שמה תהיה נפק"מ בין המאירי למהרי"ק, במקום שכבר גזלו חברו ולא חושש הנגזל שיתחזק הגזלן בשלו – שלמאירי שוב לא יוכל לעשות דין לעצמו, אך למהרי"ק, כיון שלוקח את ממונו מיד עושק – יוכל לעשות דין לעצמו אע"פ שאין זה "זמן אמת". אך שמה כלל אין ציור שלא חושש הנגזל שמה יתחזק הגזלן בגזילתו, שכן בכל רגע שהממון אצלו הוא מתחזק בו, כיון שיכול למוכרו או להזיק לו. וצ"ע.

בין כך ובין כך נראה בפשיטות מדבריהם, וכן מדברי הרא"ש¹⁵, שלעולם רק בחפץ הגזול עצמו אמרינן 'עביד איניש דינא לנפשיה', אך כאשר רוצה לגבות חוב מממון חברו – לכולי עלמא לא עביד איניש דינא לנפשיה, ואין לו אלא ללכת לב"ד, ולא חידשה התורה שעביד דינא לנפשיה אלא במקרה אונס שאנסוהו ובידו להציל את שלו לבד, אך לא נתנה לו התורה כח לפעול פעולה ממונית ולקחת ממון מחברו ולזכות בו לעצמו.

הרא"ש ושאר הראשונים מוכיחים שאין אומרים 'עביד איניש דינא לנפשיה' במקום חוב של מלווה מהמשנה בבבא מציעא¹⁶, שם נאמר "המלוה את חברו לא ימשכנו אלא בב"ד" – כלומר, אין לו כח לעשות דין לעצמו ולמשכנו, וכל שכן שלא יוכל לקחת כפירעון את ממון חברו, שכן מנין כחו לזכות בממון שבבעלות חברו כאשר אין חברו מזכה לו אותו?! צריך ב"ד על מנת שישום לו ויזכה לו את ממון חברו באופן שיוכל לזכות בו.

הרא"ש¹⁷ מחדש, שאף במקום שאדם גנב מחברו שור או שה ובכך היה עליו להתחייב כפל וד' וה', אע"פ שאין דנים דיני קנסות בבבל ולא יוכל לתבוע את קנסותיו בב"ד – יכול לתפוס את הכפל וד' וה' מתורת 'עביד איניש דינא לנפשיה'.

וכך מבאר שם הרא"ש את הנאמר בסוגיית "פלגא נזקא – קנסא"¹⁸, שם לימדה הגמרא שכיון שקרן היא קנס לא גובים אותה בבבל, ובכל זאת אי תפס לא מפקינן מיניה – מלמד הרא"ש שכן הדין בכל שאר דיני קנסות, שיכול לעשות דין לעצמו ולחייב את הקנסות ולגבותם כאחד, ע"פ דברינו שכחו לעשות דין לעצמו הוא כפסק ב"ד, ולכן למרות שיש חיסרון מהותי בקנס שכל עוד לא היה עליו חיוב ב"ד הוא לא נוצר – הרי בכחו של האדם מתורת 'עביד איניש דינא לנפשיה' להיות כב"ד וליצור את החוב¹⁹.

¹⁴ שורש קס"א.

¹⁵ פרק שלישי, סי' ג'.

¹⁶ דף קי"ג.

¹⁷ פרק ראשון, סי' כ'.

¹⁸ דף ט"ו:

¹⁹ ובכך חולק הרא"ש על דברי הרמ"ה המובאים בדבריו שם, שסובר שיש תקנה מיוחדת על הקנס של חצי נזק של קרן, שאע"פ שהיא קנס אי תפס לא מפקינן מיניה על מנת שלא יפסיד הניזק, שכן זה קנס מיוחד שבא במקום פסידא, אך בשאר קנסות כלל לא נוצר החוב אם לא שפסק עליהם ב"ד ולכן לא שייך בהם דין תפיסה של הניזק.

נראה שסובר הרא"ש כדברינו לעיל, שבעלמא בחובות ממוניים לא אמרינן 'עביד איניש דינא לנפשיה'²⁰, שכן זהו גדר מיוחד של הצלת האנוס מאונסו, ולכן רק בהצלה שהיא "בזמן אמת" עביד איניש דינא לנפשיה. אלא שדווקא בדיני קנסות בבבל, כיון שלא יכול לגבותם בב"ד – שאין גובים קנסות אלא בב"ד סמוכים שבארץ ישראל – אי"כ זהו כ"זמן אמת" לגביו, שכן אם לא יקח את שלו בעצמו יפסיד הכל והוא כמציל אונסו מיד אונס – לכן אמרינן בכך 'עביד איניש דינא לנפשיה'. אך לעתיד לבוא, כאשר תהיה מציאות של בב"ד בישראל – לא יוכל אדם לגבות חובות קנסותיו משום 'עביד איניש דינא לנפשיה', אלא ילך לב"ד על מנת לקבל את שלו.

אולם נראה, שגם במקום שלימד הרא"ש שתופס קנס משום 'עביד איניש דינא לנפשיה' – אין בכחו לתפוס קנסות בתורת פירעון, שכן אין יכולת לתפוס ממונו של אדם ללא קניין אלא לב"ד, שהם שמים ומקנים לבעל חוב את ממון חברו משום 'הפקר בב"ד הפקר'²¹. לאדם פרטי אין כח ממוני זה, ויאמר לו חברו – כאשר בא לזכות בשלו – "מאן שם לך". לכן נראה שתופס בתורת משכון, ובשונה ממלווה – לגביו הוכיח הרא"ש²² ממשנת "המלווה את חברו לא ימשכנו אלא בב"ד"²³ שאי אפשר לתפוס בתורת משכון – כאן לא קיים איסור זה, ויכול לתפוס את של חברו לשם משכון, שכן יש לחלק בין חוב הנובע מהסכמיות, שעליו נאמר האיסור למשכון, לבין חוב הנובע מניזקין או מקנס, שהם מלווה הכתובה בתורה – שיכול למשכנו. וצ"ע.

עביד איניש דינא לנפשיה אף לגבות חובותיו

תלמיד הרשב"א והרא"ש²⁴ מרחיב את היריעה, ורוצה ללמוד שאף בחובות ממוניים כמלווה אמרינן 'עביד איניש דינא לנפשיה' ויכול לקחת את המגיע לו, שהרי יכול אדם לתפוס חוב לחברו במקום שלא חב לאחרים, וממילא כל שכן שיכול לתפוס לעצמו מקל וחומר, ולכן יכול לעשות דין לעצמו ולתפוס.

יוצא לדבריו גדר אחר מדברינו עד כה בדין 'עביד איניש דינא לנפשיה': **בכל מקום** שעושה כשורת הדין יכול לקחת את שלו בעצמו ולא חייב לטרוח ללכת לב"ד (כפשט לשונו של רב נחמן); ואין זה רק במקום אונס, כשאר הראשונים.

תלמיד הרשב"א והרא"ש דוחה את ראיית הראשונים המוכיחים שאין אומרים 'עביד איניש דינא לנפשיה' במקום מלווה ממשנת "המלווה את חברו לא ימשכנו אלא בב"ד", ואומר שאי אפשר לומר כן, שהרי יש קל וחומר מתופס לבעל חוב.

נראה שמחלק תלמיד הרשב"א והרא"ש בין תפיסה לשם פירעון לבין תפיסה לשם משכון, ואומר שהמשנה בבבא מציעא אוסרת תפיסה לשם משכון, אך אם תופס לשם פירעון אינו עובר על איסור זה ולכן מותר לתפוס אף במקום מלווה לפירעון משום שעביד איניש דינא לנפשיה.

²⁰ כפי שאומר גם בביאורו על הסוגיה בדף כ"ז :

²¹ עיי' יבמות דף פ"ט :

²² פרק ראשון, סי' כ'.

²³ בבא מציעא דף קי"ג.

²⁴ דף כ"ז : ד"ה "ואיכא מרבואתא".

כעין דברי תלמיד הרשב"א והרא"ש רואים בנימוי²⁵, שמקשה על משנה זו של "לא ימשכנו אלא בב"ד" מסוגייתנו – הרי קיימא לן 'עביד איניש דינא לנפשיה'! ומתרץ תירוץ ראשון בשם רבנו תם כדברי רוב הראשונים, שהחידוש של 'עביד איניש דינא' הוא רק בכלי של עצמו, ולא בממון אחר. תירוץ נוסף מתרץ שם, שדווקא בתורת משכון אסור לתפוס, אך בתורת פירעון אין איסור – כדברינו בתלמיד הרשב"א והרא"ש.

הקצות²⁶ מביא את דברי הנימוי, אך מקשה עליהם, שלא יתכן שיכול המלווה לתפוס את ממון חברו בתורת פירעון, שכן יאמר לו חברו "מאן שם לך" – כלומר, מנין הכח לתפוס ממון ששייך לחברו ולזכות בו לעצמו. אמנם לב"ד יש כח זה, שכן 'הפקר ב"ד הפקר'²¹, אך לא יתכן לומר שאף לאדם פרטי יש כח ליצור לעצמו בעלות בממון חברו ללא שזה הקנה לו אותו.

עוד קשה, הרי יכול הלווה להחליט מאיזה מטלטלין יפרע חובו, ואיך יבוא המלווה ויתפוס חפץ מסוים בתורת פירעון, הרי יכול הלווה לומר לו שברצונו לפרוע בחפץ אחר.

במקום אחר²⁷ מבאר הקצות את דברי ר"ת (המובאים בנימוי) ע"פ הריב"ש²⁸, שאומר כי לא אמר ר"ת שתופס את החפץ בתורת פירעון להיות שלו עתה ללא צורך בב"ד, שהרי אין בכחו לזכות בו ללא שומת ב"ד, אלא שנוטלו עתה לשם פירעון על מנת שלאחר מכן יבוא לב"ד והם יזכו לו את החפץ. וחידושו של ר"ת הוא, שמקום שתופס ממון על מנת שיוכל להשתלם ממנו לאחר זמן אין בו שם משכון, ולכן אין איסור בתפיסתו, ולא אסרה התורה אלא במקום שנוטל חפץ ללא כוונה להשתלם ממנו אלא על מנת לכפות חברו לשלם לו אחר כך.

אך גם בתירוץ זה לא ניחא לקצות, כיון שמוכיח שאף במקום שתופס על מנת להיפרע ממנו אחר כך יש שם משכון, וגם את זאת אסר הכתוב.

ושמא נאמר, שביארו הנימוי ותלמיד הרשב"א והרא"ש שאדם דעביד דינא לנפשיה כחו כשליח ב"ד (כפי שביארנו בדעת הנימוי), ולכן יש לו אף את כחו הממוני של ב"ד כשלוחו, ויכול להקנות לעצמו את ממון חברו אף כאשר לא הקנהו לו, – אך קשה לומר שחידשנו לו כח ממוני כ"כ חזק כב"ד ממש. וצ"ע.

האם עביד איניש דינא לנפשיה רק כאשר יש בידו ראיות

עוד מוסיפים הראשונים (רא"ש¹⁵, נימוי²⁹, מהרי"ק¹⁴, מאירי¹³ ועוד), שרק כאשר יש לנגזל ראיות בידו, שעל ידן היה יכול להוציא ממון זה בב"ד – רק אז עביד איניש דינא לנפשיה. אך אם אין לו ראיות, אע"פ שהוא יודע בוודאות שהממון שלו – לא יוכל לעשות דין לנפשו.

אך מחלק המהרי"ק בדבריו שם, ואומר שרק על מנת לעשות פעולות שהן כדין ממש – כגון שמכה חברו או שרוצה לגרום לו פסידא כדי לקבל את שלו – רק לשם כך צריך ראיות גמורות מעיקרא על מנת שתתיר לו התורה לפעול, אך אם הוא פשוט חוטף את שלו – אין זה כלל מתורת 'עביד איניש דינא לנפשיה', כי אין כאן פעולה כעין פעולת ב"ד, אלא זהו דין התפיסה המוזכר בכל הש"ס בענייני ספקות, שהוא גדר עצמאי שהתורה חידשה, ואין הוא מתורת 'עביד איניש דינא לנפשיה', ולשם כך כלל לא צריך ראיות מעיקרא.

²⁵ בבא מציעא דף ס"ט. מדפי הרי"ף, ד"ה "הרי בעה"ב אמור".

²⁶ סי' צ"ז ס"ק ב'.

²⁷ סי' שני"ט ס"ק ב'.

²⁸ בשו"ת סי' שצ"ו.

²⁹ דף י"ב: מדפי הרי"ף, ד"ה "והא דעביד דינא".

הים של שלמה³⁰ דוחה את דברי המהרי"ק, ואומר שהתפיסה המוזכרת בש"ס היא דווקא במקום ספיקא דדינא וכדו', ואמנם היא מותרת אף כאשר אין לו ראיות, וזו התפיסה שהיא גדר לעצמה, אך במקום שבא לתפוס את חפצו שלו שלא במקום ספיקא דדינא אלא על מנת להשיב את ממונו הגזול – הרי זה בכלל 'עביד איניש דינא לנפשיה', אף כאשר חוטף ללא אלימות וללא גרימת פסידא לחברו. עצם החטיפה היא בגדר 'עביד איניש דינא לנפשיה', ולכן אסור לו לתפוס אלא כאשר יש לו ראיות לבעלותו.

ומוסיף היש"ש, שאף אם תופס שלא בפני עדים ובכך יוצר לעצמו ראיית 'מיגו דאי בעי אמר להד"מ', ויוכל להחזיק את הממון שחטף מכאן ולהבא ע"י ראיית ה'מיגו' שיצר – בכל זאת לכתחילה אסור לו לתפוס אם לא שיש לו ראיות בידו.

ניתן ללמוד מדברי היש"ש גדר ממוני: במקום שהממוניות של האדם לא ניתנת לבירור בב"ד, אע"פ שכשלעצמו ברור לו שהחפץ שלו – נפגעה תפיסתו בממון, ולכן אין לו כח של בעלים ולא יוכל לחטוף את הממון כל עוד אין בידו ראיות. א"כ – האיסור לחטוף כאשר אין לו ראיות אינו רק מצד הלכות 'עביד איניש דינא לנפשיה', אלא החוטף דינו כגזלן, שהרי נפגעה בעלותו.

אך בניגוד לרוב הראשונים, ברמב"ם³¹ משמע שלא צריך ראיות על מנת שיוכל לעשות דין לעצמו, ואף במקום שאין לו ראיות יוכל להכות חברו, שכן את שלו הוא לוקח. אכן, אומר הרמב"ם, יצטרך את הראיות על מנת להחזיק את שלו כאשר יבוא חברו לב"ד ויאמר שנגזל, אך אין זה תנאי לעצם הדין.

יש מקום לומר, שמחלוקת הראשונים – האם צריך ראיות על מנת שיוכל לעשות דין לעצמו – תלויה בהגדרות השונות של כחו זה. לדעת הנימו"י, שביארנו בדעתו שהכח לעשות דין לעצמו הוא כשליח ב"ד – מסתבר שלא יוכל לממש כחו זה ללא ראיות, שכן לא הוא עומד מולנו אלא ב"ד וב"ד אינו יכול לפעול ללא ראיות. אך לדעת הרמב"ם, שהכח לעשות דין לעצמו הוא כפסק דין – כיון שיודע בוודאות שהצדק עימו אין צריך לכך ראיות ויכול לעשות דין לעצמו אף אם אין בידו ראיות כלל (אלא שחברו יוכל להוציא ממנו אח"כ בב"ד את שלקח, ולכן על מנת לתפוס ולהחזיק בפועל – יצטרך ראיות).

אך, כאמור, הרא"ש מצריך ראיות על מנת שיוכל אדם לעשות דין לעצמו, למרות שסובר שכחו הוא כפסק דין.

ושמא מצריך הרא"ש ראיות מסברא שאם לא כן – לא שבקת חיי לכל בריה, ויבוא כל אדם ויחטוף את של חברו ויאמר שמציל את שלו. לכן היה נכון להגביל את הדין רק למקום שיש לו ראיות שעומדות בב"ד.

עוד אפשר לומר, שלא התירה התורה להכות חברו על מנת לקחת את שלו אלא במקום שיוכל אח"כ להחזיק בחפץ בראיות, אך במקום שודאי אח"כ לא יוכל להחזיק מחוסר ראיות – לא התירה לו התורה כלל.

ההיתר להכות חברו הוא רק ע"פ ההכרח

הגמרא⁷ מלמדת, ש"שור שעלה ע"ג חבירו להורגו ובא בעל התחתון ושמט את שלו ונפל עליון ומת פטור" – שכן עביד איניש דינא לנפשיה, וזה הציל את שלו; אך "דחפו לעליון ומת חייב" – שכן היה לו לשומטו בנחת.

³⁰ פרק ג', סי' ה'.

³¹ ה' סנהדרין פרק ב' הלכה י"ב.

למדנו א"כ, שההיתר להכות חברו במקום שעביד דינא לנפשיה הוא רק כפי מידת ההכרח, אך אסור לו להכותו בחוזקה יתירה מכפי שחייב על מנת להציל עצמו, ואם הכהו יותר – חייב על מכתו.

עביד איניש דינא – לנפשיה בלבד או אף לחבריה

מפשיטות הסוגיה למדנו, שיכול אדם לעשות דין לעצמו במצבים מסוימים, כאשר ביארנו. בברייתת "וקצתה את כפה"⁷ התברר, שאשתו של אדם יכולה לעשות לו דין, שהרי "אשתו כגופו"³², וממילא נבין שאף הוא יכול לעשות לאשתו. וכן בסנהדרין³³ ישנו דין 'פלגינן דיבורא', בו רואים שכאשר מעיד על אשתו כאילו העיד על עצמו.

הרא"ש³⁴ כותב, שאם אדם רואה שאחר מכה את בנו או אחיו – יכול להפרישו מכך, ומשמע שביחס לקרוביו דבר זה הוא מדין 'עביד איניש דינא לנפשיה'. לעומת זאת, בהפרשת המכה את חברו – משמע ברא"ש שלא יכול להפרישו מתורת 'עביד דינא לנפשיה' אלא מתורת 'אפרושי מאיסורא'.

משמע א"כ בדבריו, שדווקא ביחס לקרוביו הורחב דין 'עביד דינא לנפשיה', אך לא ביחס לכל אדם מישראל.

בסמ"ע³⁵ משמע שהבין בדברי הרא"ש, שאף ביחס לקרוביו הסיבה שיכול להכות את המכה על מנת שיפסיק להכותם אינה מתורת 'עביד איניש דינא לנפשיה' אלא ג"כ מתורת 'אפרושי מאיסורא' כמו לכל אדם, אלא שחילק הרא"ש, שביחס לכל אדם – אם אינו אדם שמפורסם כי דרכו להפריש מאיסור אנו חושדים בו שכיון ששונא את המכה הכהו ולא על מנת להפרישו מאיסור, ולכן אסור לו להכותו; אך ביחס לקרוביו – אף אם אינו מפורסם כאדם המפריש מאיסורים, ברי לנו שהכה את המכה על מנת להפרישו מאיסור ולא כיון ששונאו, ולכן מותר לו להכותו.

וא"כ לפי ביאור הסמ"ע – אין לנו מקור לפיו ניתן להרחיב את דין 'עביד איניש דינא לנפשיה' יותר מאשר באדם כלפי אשתו.

בשו"ע³⁶ מובא הדין שהוזכר בסוגייתנו על השומט שורו מתחת שור חברו שבא להורגו – שאם שמת בנחת פטור ואם בחוזקה חייב.

מזכיר שם הש"ך³⁷ את שלמד מכך המרדכי³⁸, שאדם המפריד בין שני נצים ודחף אחד מהם – חייב, שכן היה לו לשומטו בנחת. משמע שאם היה שומטו בנחת – היה פטור מדין 'עביד איניש דינא לנפשיה'; א"כ מצינו שאף ביחס לכל אדם עביד איניש דינא לנפשיה.

אך ניתן לדחות הבנה זו, שבמקום ששומטו בנחת פטור כיון שאין כאן כלל מעשה, שהרי אינו מכהו אלא רק מרחיק ("מפריד") אחד מחברו, ולכך לא צריך כלל את החידוש של 'עביד איניש דינא לנפשיה'.

³² ברכות דף כ"ד.

³³ דף י'.

³⁴ פרק שלישי, סי' י"ג.

³⁵ סי' תכ"א ס"ק כ"ח.

³⁶ סי' שפ"ג סעי' ב'.

³⁷ ס"ק ב'.

³⁸ בבא קמא, סי' ל"ח.

פסיקת הראשונים בדין 'עביד איניש דינא לנפשיה' שלא במקום פסידא

הרי"ף³⁹, הר"ח⁵, הרא"ש¹⁵, הרמב"ם³¹ והשו"ע⁴⁰ – כולם פסקו לדינא שעביד איניש דינא לנפשיה אף שלא במקום פסידא, שכן "הלכתא כרב נחמן בדיני"⁴¹. אך רבנו אפרים⁴² אמר לעומתם, שאין זה כלל בגדר "דיני" אלא זו מחלוקת באיסור והיתר – האם מותר לאדם לעשות דין לעצמו – להכות חברו או לחטוף את ממונו (ליש"ש, הסובר שאף החטיפה היא דין, כפי שביארנו). כיון שדין זה שייך לדיני איסור והיתר – הלכה כרב יהודה. אמנם ההגהות מימוניות⁴³ אומר, שחזר בו רבנו אפרים והודה לפסקו של הרי"ף שעביד איניש דינא לנפשיה אף שלא במקום פסידא.

³⁹ דף י"ב: מדפיו.

⁴⁰ חו"מ סי' די' סעי' א'.

⁴¹ כתובות דף י"ג.

⁴² מובא בשיטה מקובצת דף כ"ח. בדברי הר"מ ז"ל מסרקסטה.

⁴³ ה"ל סנהדרין פרק ב', ס"ק ה'.